मानवाधिकाराचे रक्षण करण्यासाठी एनजीओची (NGO) भूमिका

डॉ. राजेश सुधाकर डोंगरे
वाणिज्य विभाग
गुरुकुल कला, वाणिज्य एंव विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा तालुका-कोरपणा, जिल्हा -चंद्रपूर म.रा.

गोषवारा:- (Abstract)

गैर-सरकारी संघटना (NGO) Non-governmental organization हा एक समूह आहे जो कोणत्याही सरकारपासून स्वतंत्रपणे कार्य करतो. संपूर्ण जगामध्ये गैर-सरकारी संघटना ही एक शासनाव्यतिरिक्त कार्य करणारी संस्था म्हणून एनजीओ चा प्रसार आणि प्रचार हा संपूर्ण जगाने मान्यता दिलेली किंवा अंगीकारलेले आपल्याला दिसत आहे. एनजीओ संकल्पना कशारीतीने अन्यायग्रस्त किंवा अत्याचार ग्रस्त व गरीब वर्गातील लोकांना एक न्याय व समानतेची वागणूक मिळवण्यासाठी सदैव आपल्या संघटनेच्या माध्यमातून प्रयत्नरत दिसतात.

एनजीओ या अशासकीय संघटना आहेत. याचा अर्थ ते सरकारपासून स्वतंत्रपणे काम करतात. सामान्यत: ना-नफा गट, दारिद्र्य, लैंगिक असमानता, मानव अधिकार आणि इतर सामाजिक अन्याय यासारख्या मानवतावादी समस्यांवर गैर-सरकारी संघटना लक्ष केंद्रित करतात. अशा मानवी समस्याशी निगडित एनजीओच्या माध्यमातून ह्या सर्व गोष्टी सहजरीत्या विस्तारून एक जगाच्या पाठीवर ह्या मोठ्या प्रमाणात दिवसागणिक प्रमाण वाढतानी आपल्याला अधोरेखित होताना दिसते. सध्या किती एनजीओ कार्यरत आहेत हे अस्पष्ट आहे, परंतु फक्त युनायटेड स्टेट्समध्ये सुमारे 1.5 दशलक्ष एनजीओ कार्यरत आहेत. सरकारपासून वेगळे असलेल्या संस्था म्हणून, NGO मानवी हक्कांचे संरक्षण कसे करतात? त्यांच्याकडे कोणत्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या आहेत? एनजीओ आपल्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या कशा तऱ्हेने समाजाच्या कल्याणासाठी आणि समानता निर्माण करण्यासाठी पार पाडतात. याचा वापर आपल्याला निश्चितच ह्या संशोधन लेखांमध्ये होईल. प्राप्त अधिकारांबद्दल लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने 10 डिसेंबर रोजी संपूर्ण जगभरात आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार दिन साजरा केला जातो. मानवांना प्राप्त असलेले अधिकार व त्यांच्यावर काही अत्याचार किंवा अन्याय घडून येत असेल तर निश्चितच ह्या एनजीओच्या माध्यमातून अशा पीडित किंवा शोषित व्यक्तींना निश्चितच त्यांच्या प्राप्त मानव अधिकाराचे हितसंवर्धनाचे कार्य अशा एनजीओच्या माध्यमातून आपल्याला जगामध्ये चांगल्या पद्धतीने घडताना किंवा घडून येताना दिसत आहे.

***बीजशब्द**:-(**keywords**) समानता,आर्थिक सुदृढता, जागतिक स्तर, आरोग्य विषयक जागृती, कायदेशीर लढा, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि सर्वांगीण कल्याण.*

प्रस्तावना:-(Introduction)

एनजीओ हे जगभरात झपाट्याने मोठ्या प्रमाणात विकसित होत आहे. दारिद्र्य, निरक्षरता मानव अधिकार आणि इतर सामाजिक दुष्कृत्यांवर उपाय म्हणून गैर-सरकारी संघटना जे सुरू झाले, ते केवळ

एवढ्यावरच थांबले नाही तर आजच्या घडीला आज जागतिक व्यापार, वित्त, पर्यावरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध निर्माण करण्यापर्यंत मोठ्या प्रमाणात विस्तारले आहे. मग NGO म्हणजे काय? विस्तृत करतानी एनजीओ ला सोप्या शब्दात सांगायचे तर अशा संस्था आहेत ज्या पैशाच्या किंवा आर्थिक नफ्याच्या पलीकडे विचार करतात आणि लोकांना वाढण्यास मदत करण्यासाठी कार्य करतात. एनजीओ या शब्दाचा एक अतिशय सुस्पष्ट अर्थ जागतिक बँकेने दिला आहे, खाजगी संस्था ज्या गरीबांच्या हितासाठी उपक्रम राबवतात, सामाजिक सेवा देतात आणि समुदायाचा विकास करतात. एनजीओ सल्लागाराच्या 2021 च्या आकडेवारीनुसार , बांगलादेश पुनर्वसन सहाय्य समिती,(BRAC) ढाका बांगलादेशात असलेल्या एनजीओला जगातील सर्वोत्तम एनजीओ म्हणून ओळखले जाते. BRAC ने केलेल्या प्रशंसनीय कामांपैकी, रोहिंग्यांना मदत पुरवणे, ज्यावेळी जग मानवतावादी संकटाविरुद्ध उपायांसाठी लढा देत होते तेव्हा गैर-सरकारी संघटना मोठ्या प्रमाणात मदतीस धावून येत होत्या. या NGOs करत असलेल्या प्रचंड कामाचे हे फक्त एक उदाहरण होते आणि जगभरातील NGO ची संख्या देखील वाढत आहे. अधिक स्वयंसेवी संस्थांनी या चौकटीत प्रवेश केल्यामुळे, वर नमूद केल्याप्रमाणे त्यांची व्याप्तीही विस्तृत झाली आहे.

नेल्सन मंडेलांनी असे प्रतिपादित केले की, "लोकांचे मानवी हक्क नाकारणे म्हणजे त्यांच्या मानवतेला आव्हान देणे ”

मानव समाजाच्या अस्तित्वासाठी मानवी हक्क आवश्यक आहेत. हे अधिकार आपल्या स्वातंत्र्याच्या हक्काचे, आणि गुलामगिरी आणि छळापासून मुक्तता इत्यादींचे संरक्षण करतात. ही आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कायद्याद्वारे शासित असलेली सर्वत्र स्वीकारलेली तत्त्वे आहेत. तथापि, या अधिकारांची प्रत्यक्ष स्वीकृती आणि त्यांचा उल्लेख करणारे कायदे यामध्ये अंतर असल्याचे दिसते. आपल्या समाजातील बऱ्याच वेळेला दुर्बल घटक अनेकदा मानवी हक्कांवरील विद्यमान कायदेशीर रचनेचा सामना करू शकत नाहीत. म्हणून, येथेच गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) हस्तक्षेप करून सहाय्य करतात.

अशा संघटनेचे प्रमाणही आपल्याला निश्चितच जगातील संपूर्ण देशांमध्ये व्यापकतेने आपली कार्यकुशलता बजावत आहे. मानवी हक्कावर कोणत्याही प्रकारचा गदा किंवा अन्याय ह्या एनजीओ संघटनेच्या किंवा संस्थेच्या माध्यमातून निश्चितच न्याय देण्याचे कार्य व मानवांना त्यांचे मानव म्हणून जे अधिकार आहे ते निश्चितच ह्या संघटना मिळवून देण्यासाठी सातत्याने तत्पररित्या आपलं कार्य बजावत आहे.

एनजीओद्वारे मानवी हक्काचे संरक्षण :-

गैर-सरकारी संस्थांच्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रावर अवलंबून, या संघटना विविध मार्गांनी मानवी हक्कांचे संरक्षण करतात. या ठिकाणी आपल्याला एनजीओद्वारे किंवा ह्या अशा संघटने किंवा संस्थेद्वारे कशा पद्धतीने हक्काचे संरक्षण करतात हे दिलेले आहे. येथे त्यातील काही मुख्य उद्देश नमूद केलेले आहेत.

- **मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्यांना जबाबदार धरतात**

अनेक एनजीओ, विशेषत: वकिली करणाऱ्या एनजीओ, मानवी हक्कांचे उल्लंघन उघड करण्यावर आणि गैरवर्तन करणाऱ्यांना जबाबदार धरण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल याचे उत्तम उदाहरण आहे. 2020 मध्ये, त्यांनी कोविड-19 या काळात पोलिस दुरुपयोग आणि जागतिक महामारी या शीर्षकाची एक ब्रीफिंग जारी केली. 60 देशांमधील माहिती वापरून, AI ने अशा प्रकरणांचे दस्तऐवजीकरण केले जेथे कायद्याची

अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सींनी रोग नियंत्रित करण्याच्या नावाखाली मानवी हक्कांचे उल्लंघन केले. या ब्रीफिंगमध्ये मारहाण आणि हत्या, भेदभाव, अनियंत्रित अटक आणि शांततापूर्ण संमेलनावरील निर्बंध यासारख्या गैरवर्तनांच्या प्रकरणावर प्रकाश टाकण्यात आला. साथीच्या आजारादरम्यान काही निर्बंध आवश्यक असताना, कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या - एआयच्या शब्दात - "मूलभूतपणे सार्वजनिक आरोग्याची समस्या काय आहे यात बऱ्याचदा खूप महत्त्वाची भूमिका बजावली होती."

- **बदलासाठी एकत्रित किंवा संघटित करतात -**

हानिकारक धोरणे बंद करण्याचे आवाहन करणे आणि बदलाचे समर्थन करणे हे स्वयंसेवी संस्थांसाठी सामान्य दैनंदिन कार्यप्रणाली आहेत. अँटी-स्लेव्हरी इंटरनॅशनलने गुलामगिरीवर कारवाई करण्यासाठी लीग ऑफ नेशन्सच्या संघटित करण्यासाठी भाग घेतला. 1926 मध्ये, लीगने गुलामांच्या व्यापार आणि गुलामगिरीला दडपण्यासाठी अधिवेशनावर स्वाक्षरी केली. गुलामगिरी आणि गुलामांच्या व्यापारावर बंदी घालण्यात आली आणि ठोस नियम आणि लेख स्थापित केले गेले. अलीकडे, एनजीओ यूएन, सरकार आणि कॉर्पोरेशनमध्ये भूमिका बजावून जगात अधिक प्रभावशाली बनले आहेत. तद्वतच, सर्वात प्रभावशाली स्वयंसेवी संस्थांनी तळागाळातील कार्यकर्ते आणि सत्तेच्या सभागृहात प्रवेश नसलेल्या छोट्या संघटना यांच्यात सेतू किंवा दुवा म्हणून काम केले पाहिजे. धोरण आणि कायद्यातील बदलांसाठी एकत्रित व संघटित करून, गैर-सरकारी संघटना मानवतावादी आणि सामाजिक न्याय समस्यांच्या मूळ कारणांचे निराकरण करण्यात मदत करू शकतात.

- **अत्यावश्यक आरोग्य सेवा देतात -**

मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्याच्या कलम 25 मध्ये आरोग्याच्या अधिकाराचे नाव दिले आहे. एकंदरीत नैसर्गिक आपत्ती आणि संघर्षांसारख्या संकटांच्या काळात हा अधिकार अनेक प्रकारे धोक्यात येतो. रेड क्रॉस आणि डॉक्टर्स विदाउट बॉर्डर्स या आंतरराष्ट्रीय समितीसह वैद्यकीय सेवा पुरविण्यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या अनेक स्वयंसेवी संस्था आहेत. जबाबदाऱ्यांमध्ये वैद्यकीय, सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय सेवा, तसेच शैक्षणिक कार्यक्रम, प्रशिक्षण आणि आरोग्य वकिली यांचा समावेश होतो. काही एनजीओ एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करू शकतात, जसे की मुलांचे आरोग्य, पुनरुत्पादक आरोग्य किंवा पोषण अशा अनेक स्थानिक प्रकारच्या संस्थांसोबत भागीदारी करून जो हेतू आपला साध्य करायचा आहे तो निश्चितच सातत्याने सिद्ध करतानी दिसतात.

- **आपत्कालीन परिस्थितीत त्वरित प्रतिसाद देतात -**

जेव्हा आपत्ती येते, तेव्हा सरकारी मदतीला बराच वेळ लागू शकतो आणि तो अनेकदा पुरेसा नसतो. अशा उद्भवलेल्या परिस्थितीमध्ये त्वरित अनेक एनजीओ वैद्यकीय सेवा, अन्न, पाणी आणि स्वच्छता सेवा आणि निवारा यासह आपत्कालीन परिस्थितीला प्रतिसाद देण्यावर लक्ष केंद्रित करीत असतात. आणीबाणीच्या काळात गैर-सरकारी संस्थाच्या माध्यमातून ही कामगिरी आपल्याला न विसरणारी निश्चितच दिसते. स्वयंसेवी संस्थांना मात्र ही संपूर्ण जबाबदारी बजावत असताना अनेक अडथळे येत असतात. परंतु ते त्वरीत जम बसवण्यास सक्षम आहेत, याचा अर्थ ते जमिनीवरचे पहिले सर्वांशी जुळलेले मदतीसाठी त्वरित पोहोचणारे कलाकार आहेत. ते अधिक लवचिक आणि जुळवून घेणारे देखील आहेत, ज्यामुळे त्यांना लोकांकडून मोठ्या प्रमाणात सहानुभूती प्राप्त होते. स्वयंसेवी संस्था देखील अधिक दुर्गम भागात आणि जास्तीत

जास्त लोकसंख्येपर्यंत जलद पोहोचण्यास सक्षम आहेत. शेवटचा फायदा म्हणजे एनजीओचा प्रसार माध्यमांशी जवळचा संबंध असतो. यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीबद्दल जनजागृती वाढते, ज्यामुळे देणग्यांना प्रोत्साहन मिळू शकते. जेव्हा एनजीओ त्वरीत प्रतिसाद देतात, तेव्हा ते जीवनाचा अधिकार, सुरक्षितता, आरोग्य, निवारा आणि बरेच काही यासारख्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यास सक्षम असतात.

एनजीओच्या मानवाधिकारांच्या संदर्भात प्रमुख भूमिका:-

मानवाधिकारांच्या आचरणासोबतच काही गोष्टींवर स्वयंसेवी संस्थांनी त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडताना नेहमी लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. येथे, मी एनजीओच्या मानवी हक्कांच्या संरक्षण आणि संवर्धनात बजावत असलेल्या प्रमुख भूमिकांबद्दल चर्चा करणार आहे.

- **माहिती देणे -**

प्रत्यक्षरीत्या जमिनीशी जुळवून गैर-सरकारी संघटना स्थानिक पातळीवर काम करतात आणि त्यांनाच त्या लोकांच्या मुळाशी असलेल्या लोकांमध्ये असलेल्या समस्यांची सरकारपेक्षा चांगली जाणीव असते. समस्यांना तोंड देत असलेल्या लोकांपर्यंत त्यांच्याकडे अधिक चांगल्या प्रकारे सहजरीत्या पोहोचत आहे. या ठिकाणी अशा संघटना, स्वयंसेवी संस्था मानव-केंद्रित समाधानासह सरकारला माहिती प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. स्वयंसेवी संस्थांनी प्रत्यक्ष परिस्थिती ज्यांनी अभ्यास करून आणि निरीक्षणे प्रकाशित करून मानवी हक्कांच्या उदाहरणाची तपासणी करण्यासाठी त्वरित कारवाई करून मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात विवेक म्हणून काम करताना आपल्याला प्रत्यक्षरीत्या दिसत आहे.

- **निर्णय घेण्यासाठी विशिष्ट लोकांना संघटित करणे -**

प्रत्यक्ष समस्याचे निराकरण करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था सरकार आणि त्यांच्या सहकारी संस्थांशी सहकार्य ठेवण्यासाठी प्रभावशाली भूमिका बजावतात. मानवी हक्कांवर आधारित विविध क्षेत्रात काम करणारे ते सक्रिय सदस्य आहेत. स्वयंसेवी संस्था उपेक्षित लोकांच्या हिताचा विचार करण्यासाठी शक्तिशाली निर्णय घेणाऱ्यांना एक संघटित आणि सरकारला लोकांच्या बाजूने त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी किंवा बदलण्यासाठी प्रभावित करतात. लोकांच्या किंवा समूहाच्या माध्यमातून लोकांच्या हिताचे निर्णय घेण्यात मदत करते.

- **मदत/सहाय्य -**

आज या जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आणि प्रभावी आहे. आर्थिक, सामाजिक किंवा अधिकाराबद्दल जाणीव नसणे आणि इतर कारणांमुळे ज्यांना अधिकार समजत नाहीत आणि कायदेशीर सेवा परवडत नाहीत अशा असुरक्षित समुदायांना कायदेशीर सहाय्य देण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था पुढे येत आहेत. मानवतावादी सहाय्य आणि मानवाधिकार असलेल्या एनजीओशी सामान्य जनतेच्या सेवेसाठी सदैव उपलब्ध आहे. त्याचप्रमाणे एनजीओंनी केंद्रीय स्तरावरील विधी सेवा संस्थांशी समन्वय साधून समाजासाठी दिलासा आणि शाश्वत विकासावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

- **सामाजिक समस्या आणि आरोग्य समस्या दूर करणे -**

मानवाधिकार हे वंश, लिंग, राष्ट्रीयत्व, वांशिक, भाषा, धर्म किंवा इतर कोणत्याही स्थितीची पर्वा न करता, सर्व मानवांसाठी जन्मजात हक्क मिळवून देत आहेत. त्यात जीवनाचा अधिकार आणि स्वातंत्र्य आणि गुलामगिरी आणि छळापासून मुक्तता समाविष्ट आहे. मानवी तस्करी व्यवस्थापित करणे, एचआयव्ही/एड्स

रोखणे, असुरक्षित लोकांना शिकवणे आणि प्रशिक्षित करणे, बालसंगोपन, आरोग्य समस्यांशी संबंधित समुपदेशन प्रदान करणे आणि स्थानिक पातळीवरून लोकांमध्ये मानवी हक्क कायदे आणि नियमांचा प्रचार करणे यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आपल्याला अधोरेखित होत आहे.

- **सरकार आणि स्थानिक लोकांमधील सेतू -**

आपण आधीच बघितल्याप्रमाणे NGO हा एकमेव घटक आहे जो स्थानिक लोकांपर्यंत अगदी सहजरीत्या पोहोचू शकतो आणि त्यांच्या समस्या खोलवर समजून घेऊ शकतो. मानवी हक्कांच्या कमतरतेची किंवा अभावाची समस्या कुठे आहे ते त्यांना योग्यरीत्या समजू शकते. सरकारपेक्षा स्वयंसेवी संस्था अधिक त्वरित व तत्परतीत्या पीडित ठिकाणी पोहोचतांनी आपल्याला पाहायला मिळतात. राज्यांच्या अंतर्गत राजकारणामुळे आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांचा प्रभाव मर्यादित होत आहे, या वस्तुस्थितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्याच्या निर्णयांवर परिणाम करण्याच्या उद्देशाने तळागाळातील संघटनांच्या दोन स्तरांमधील सहकार्याची गरज आहे. अशा प्रकारे, राष्ट्रीय/स्थानिक स्वयंसेवी संस्था आतून सार्वभौमत्व नष्ट करतात. या दरम्यान, आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांना राज्याच्या सार्वभौमत्वाच्या बहिर्गत किंवा बाह्य स्वरूप म्हणून पाहिले जाते.

सदर सर्व स्वयंसेवी संस्थांना सर्वांसाठी समान हक्क राखण्याचे आणि त्यांचे ध्येय साध्य करण्यात यश आलेले नाही. मानवाधिकाराच्या क्षेत्रात सातत्याने सेवा देणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याला आणि उपक्रमांना सरकारने प्राधान्य दिले पाहिजे. एनजीओचे कार्यक्रम, मोहिमा आणि वार्षिक ते द्वि-वार्षिक ते मासिक विस्तार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. त्यांनी त्यांच्या कामाबद्दल स्पष्ट अचूक माहिती प्रदान केली पाहिजे. स्वयंसेवी संस्थांनी नावीन्यपूर्ण आणि शाश्वत उपायांसह लोक आणि सरकार यांच्यात सुत्रधाराची भूमिका पार पाडली पाहिजे.

निष्कर्ष:-(Conclusion)

आंतरराष्ट्रीय कायद्यातील स्वयंसेवी संस्थांची कायदेशीर स्थिती अद्याप स्पष्ट झालेली नाही. तरीही, जगभरातील स्वयंसेवी संस्था पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी, विविध UN संस्थांना मदत करून आंतरराष्ट्रीय संबंध निर्माण करण्यासाठी, अर्थव्यवस्थेच्या भरभराटीस मदत करण्यासाठी आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सर्वात मोठे काम करत आहेत. कारण आजच्या संवेदनशील समाजामध्ये मानवी हक्कांचे उल्लंघन हे चिंताजनक पद्धतीने मोठ्या प्रमाणात होत असते आणि एनजीओ या विरुद्ध एक महत्त्वाची आणि प्रभावी संरक्षण यंत्रणा पुरवताना दिसत आहे. या सर्व मानवी हक्काच्या किंवा अधिकाराच्या अनुषंगाने एनजीओ च्या माध्यमातून एक सशक्त लढा उभारण्याचे कार्य आपल्याला या संस्था किंवा संघटनेच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात घडून येताना दिसत आहे. एकंदरीतच महिलांच्या लैंगिक अत्याचार असो किंवा मानवाचे काही विशिष्ट अधिकाराचा हणन असो ह्या सर्व बाबींचा निश्चितच एनजीओच्या माध्यमातून एक प्राप्त आणि कायदेशीर अधिकार मिळवून देण्यासाठी यशस्वी लढा सदैव पेटत असतानी अधोरेखित होतो.

स्वयंसेवी संघटना सरकार आणि त्यांच्या सहकारी संस्थांशी सहकार्य ठेवण्यासाठी प्रभावशाली भूमिका बजावतात. अशा संस्थेशी किंवा संघटनेची जुळलेले मानवी हक्कांवर आधारित विविध क्षेत्रात काम करणारे ते सक्रिय सदस्य आहेत. स्वयंसेवी संस्था उपेक्षित लोकांच्या हिताचा विचार करण्यासाठी शक्तिशाली निर्णय

घेणाऱ्यांना लोकांचा एक समूह किंवा एकत्रितरित्या संघटित करतात आणि जो कोणी निर्णय प्रक्रियेत किंवा सरकारला लोकांच्या बाजूने निर्णय बदलण्यासाठी प्रभावित करण्यासाठी सहाय्यक किंवा मदत करतात. समाजातील त्या विशिष्ट लोकांच्या हिताच्या अनुषंगाने व त्यांच्या दृष्टीने त्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यास सदैव परिश्रम घेताना दिसतात.

संदर्भ (Reference):-

- https://www.humanrightscareers.com/issues/what-role-do-ngos-play-in-protecting-human-rights/
- https://www.coe.int/en/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos
- http://hrlibrary.umn.edu/edumat/hreduseries/hereandnow/Part-1/short-history.htm
- http://www.lawyr.it/index.php/articles/international-focus/1374-the-role-of-non-governmental-organisations-in-international-economic-law
- https://www.coe.int/en/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos
- https://www.ngoadvisor.net/ong/brac